

МАКСИМ ГОРКИ СРЕД СВОИ И ЧУЖДИ

Иван Цветков

Дали един чуждестранен писател ще бъде посрещнат като очакван и обичан гостенин, като духовен събеседник и събрат, чието творчество оплодява и обогатява с нови идеи родната литература и обществена мисъл или пък ще го отхвърлят като неканен пришълец, чужд на обществени нрави и литературни традиции, зависи от много фактори. Най-напред от самото творчество на писателя — от неговите мащаби, от дълбочината на социалното му съдържание, от характера на идеите и степента на новаторството му. След това от оня абсолютно необходим допир и сродство с обществените и естетически потребности на страната, в която е навлязъл, от способността му да удовлетвори назрели идейни търсения и да утоли жаждата за нови идеали, т. е. да стане свой, да се влее като органичен елемент в прогресивната култура и мисъл. Това пък на свой ред зависи от историческия момент, в който става срещата с писателя. В националното литературно развитие има моменти, извънредно благоприятни за възприемане на идейни и художествени ценности, дошли от вън. Обикновено това са години на преход от една епоха към друга, на идейно брожение и кипене, когато националното съзнание работи напрегнато, за да се освободи от старите кумири и да тръгне по нови пътища. В такова време един голям художник от вън може да нахлуе като желан завоевател и за късо време да покори умове и сърцата на мислещите хора в обществото, да стане духовен властелин за интелигенцията и младежта. Той дава изведенъж отдавна търсените насоки на прогресивната мисъл, ускорява духовните процеси, помага да се оформят новите обществени идеали. Затова неговата заслуга е неопценима, неговият дял в умственото развитие на нацията, в духовното ѝ съзряване е неоспорим. И тъкмо поради това той престава да бъде чужд, а се тачи като близък и роден.

Но нека не забравяме още едно обстоятелство. Доколкото нацията не е нещо единно, всяка социална среда в нея има различни духовни тежнения и следователно по свой начин възприема едно или друго културно явление. Това важи особено за творчеството на революционен писател като Горки, за певец на нова класа, вестител на нов хуманизъм, смайващ ума със своята смелост. Оттук възприемането се усложнява и преминава в литературни спорове и борби; тук е заложена основата на пълния спектър от най-разнообразни оценки и изказвания на полярно противоположни мнения и ожесточени полемики.

Обаче движението на критическата мисъл за един чужд писател си има свои закони и своеобрази. Понякога то ни изненадва със странни на пръв поглед изключения. Отначало всички мнения са еднакви, горешо приветствуват срещата с новия художник, като че ли цялото общество или поне най-будните му слоеве са се обединили в единен порив, в общо въодушевление. У тях омразата към старото е толкова накипяла, неговата гибел е толкова очевидна, че новият творец е желан съюзник в борбата им. Той отваря широко прозорци към нов свят, избавя от душната атмосфера на еснафския застой. Само най-прозорливите ретрогради се сепват и съзират каква опасност се крие за устоите на обществения ред, който те подкрепят, за нравите, осветени от частната собственост. Техният хладен ум е останал незасегнат от общия порив и увлечение, тяхното сърце, скрито под черна мантия, е поразено от бацила на мъртвата схоластика и лицемерието. Учители и съветници от вън им подсказат доводи, дават в ръцете им отровното оръжие на отрицанието. Така започва литературната борба около творчеството на Горки у нас, за да не спре няколко десетилетия подред и дори след смъртта на великия буревестник.

*

Първите сведения за „работника-книжовник“, за „най-даровития млад руски писател“ българският читател получава от провинциалното научно-литературно списание „Звезда“, излизащо в Търново през 1900 г. В това списание сътрудничат видни наши писатели и преводачи, между които са Цанко Церковски, Кирил Христов, Г. П. Стаматов, Антон Страшимиров, Стоян Коледаров, П. Ю. Тодоров и други. Страшимиров дори е редактор за известно време. Тук излиза първата бележка за Горки с кратки биографични данни и с указанието, че той е „интересно явление в литературния свят“.

По-късно — след няколко месеца — започват да излизат разгърнати статии за първите творби на Горки, в които той е представен като „истинска нова звезда, блеснала върху небосклона на руската литература“, като талантлив и оригинален писател, спечелил вниманието начитаещия свят преди всичко със своите необикновени герои, взети от „долната класа“ на народа. Ценно е признанието, че Горки е докоснал ония тънки струни на руския народен живот, които другите писатели почти не са познавали, че още в първите разказа и очерци на Горки се почувствувало нещо свежо, оригинално и искрено с липсата на подправеност и книжност. Завладял от ранните произведения на Горки, неговият пръв критик у нас, журналистът Георги Николов (Немо) пише с твърдо убеждение и искреност в списание „Българска сбирка“: „Появлението на писанието на Горки е било необичайно, то дало сякаш нова искра от светлина, дало нови впечатления, будело нови мисли. . . “ Споменава се дори за „ново направление“. Особено важна е мисълта на Николов, че в изхвърлените от долните слоеве на обществото безделници, крадци, паднали жени и други Горки вижда все пак хора и ги показва такива, каквито са, без да ги идеализира.

Трудно е да съдим доколко ясно е схващал Г. Николов смисъла и новаторското значение на ранните Горкиевы творби, с каква пълнота е възприемал съдържанието, идеите им. Това не ни пречи обаче да се отнесем сериозно към неговото заключение, което по всяка вероятност свидетелствува за едно повече или по-малко установено убеждение на тогаваш-

ния читател. „Този е в кратки черти — пише критикът — най-младият даровит писател, неизвестен досега в нашата литература, който е повикал да направи прелом в руската най-нова литература, върху когото са обхванати погледите на всички.“

Такава е изходната точка в движението на критическата мисъл за Горки у нас. Както виждаме, тя дава доста широка основа за разсъждения, докосва почти всички най-важни черти и проблеми в творчеството на писателя: новия герой, новия идеал, новия хуманизъм. И по-късно ще срещнем неведнъж да се изтъква особеното място на Горки в съвременната нему руска литература, поради новото слово, което казва в произведенията си, поради свободолюбието му, борбата му срещу съмненията и песимизма, търсенето на стройна и ясна мисъл, обещава всички явления в живота, т. е. революционен мироглед. Обаче новият етап в критическата мисъл започва тогава, когато тези идеи влизат в досег с търсенията у нас, усвояват се от нашата прогресивна мисъл и започват да я тласкат в определена посока. Този досег се извършва в статията на Стоян Коледаров, ревностен преводач на Горки в същото търновско списание „Звезда“. Крайният извод на тази статия гласи: „Такива са героите на Горки. Макар пияници, макар крадци и убийци — това са хора, които са си извоювали безусловна духовна свобода — едно качество, за което ние трябва да им позавидим.“

Да се обясня. Развити нормално, стараяйки се да живеем с нашия ум толкова, колкото и с чувствата си, ние, читателите на Горки, сме избавени от опасност да уловим като най-прав житейския път на босяците. Техният пример обаче трябва да ни спомня, че в нашите души е потиснат един благороден порив, е задушено едно свято чувство, което едничко обещава да ни направи свободни членове на свободно установени общества.

Нам остава да помислим за такава форма на обществения, в която човекът да може да живее верен на себе си — без да бъде той престъпник, какъвто се явява босякът, при всичките симпатични страни, които поетът открива в душата му.“

Тези разсъждения крият дълбок смисъл. Те покзват как едно явление от друга национална литература, но близко по дух до нашата, се включва изцяло като елемент на прогресивната обществена мисъл у нас. Доловен е основният патос на Горкиевите книги, основният извод, към който насочват — виновно за всичко е самото общество, „формата на обществения“, която трябва да се измени, за да бъде изградено „свободно устроено общество“, със свободни хора, без босяци и скитници. Социалистическият идеал не е назоваван още, но до него има само една крачка.

Така процесът на възприемане и усвояване се разширява и задълбочава, засяга коренните въпроси на общественения живот.

Той обаче е твърде сложен и с всяка измината година се усложнява повече, защото в него се вливат нови струи и защото творчеството на Горки взема все по-непосредно участие в литературните борби у нас. В тези борби се използват и статии от чуждия печат — например от френския, немския или руския. Като преводни материали те заемат особено място. Никой не може да ги нарече българска критика, но в същото време те идват да защитят една позиция, да изразят мнението на български литературни дейци. Те се превръщат в идейна опора, в изходна точка за изложенията и развитието на оценките от наши автори. Такъв е случаят със статията на Мелхиор дьо Вогио, известен френски русист, автор на изследвания за руския роман и на една от първите книги за Горки (1903 г.). Тя е поместена в

августовската книжка (1901 г.) на знаменитото френско списание „Revue des deux mondes.“ Изложение на тази обширна критическа статия срещаме в книжка VIII на списание „Българска сбирка“ от 1 октомври 1901 г.

Френският критик е също поразен от необикновено бързия растеж на популярността на „тоя самоук писател“, чиято слава само за около три години се е разнесла по цялата руска земя. В лицето на Горки той вижда продължител на Пушкин и Лермонтов (особено в разказите, написани под впечатленията от Крим и Кавказ), сближава го с Гогол, създателя на лирическият реализъм според него, но отбелязва, че Максим Горки се насочва към „кръга на работниците“, „другарите на мизерията“, към босящите и бившите хора, които стават главни герои в разказите и очерците му. Той признава, че Горки рисува обстановката, нравите и обичаите с поразителна точност и живост, но в изображението на характерите си остава романтик. С това свършва положителната оценка. Оттук нататък започват неприемливите страни, онова, което предизвиква пълното отрицание на Вогюе.

След дълги разсъждения за руската тъга като неизменна национална черта Вогюе открива еднообразие и монотонност в разказите на Горки, обвинява го в невярно представяне на руския живот. Той отрича романа „Тома Гордеев“ и се мъчи да съзре у Горки философията на свръхчовека; сравняват го с трубадура на империалистическите завоевания Киплинг и с д'Анунцио. Истинското реакционно схващане на френския учен за Горки проличава накрая, където той го представя като бунтовник и нихилист, неуравновесен и бесен, който иска да срути всички идоли и носи само отрицание, вместо православно религиозно чувство, вместо проповед на смирение, които М. Вогюе вижда у Достоевски. Той възкликва: „Това е един усъвършенствуван „културен дивак“, който разрушава всичко, без да покаже една страна на съзиждане. Във всичко царува един необуздан индивидуализъм, който не знае къде и как да приложи силите си.“ Статията свършва със съвети към Горки да се издигне по-високо, т. е. да се откаже от революционния патос в творчеството си.

Наистина тази оценка е твърде знаменателна. В нея са формулирани всички основни обвинения срещу Горки, които ще бъдат подхванати и развити по-късно по време на Първата руска революция до злобни изстъпления, в които проличава страхът на буржоата от настъпващия пролетарий, от революционната му философия и борба. Ядрото на антигоркиевските идеи, главните стрели сруцу него са пуснати в действие и българските съмишленици на Мелхиор дьо Вогюе ще внасят в тази кампания своя национален принос, своя колорит, чертите на своя менталитет, бъдещ доста често комично чувство.

Не след дълго ревнителите на православно религиозно чувство от органа на българската екзархия в Цариград, вестник „Вести“ подхващат оценките на Вогюе, спират се най-вече на разсъжденията му за отрицанието у Горки, за лошото влияние на книгите му. В дългата, продължила няколко десетилетия борба, срещу революционизиращото влияние на Горкиевото творчество у нас, водена от българската буржоазия, от реакционни литературни дейци, френският учен виконт Евгений Мелхиор дьо Вогюе изигра най-печална роля. В споменатия вече вестник „Вести“ през август-септември 1902 г. (бр. 71 и 81) излизат първите статии срещу Горки, изцяло основаващи се на казаното от Вогюе и руският църковен писател Евгений Марков. Любопитно е да се отбележи, че духовните пастири от вестника често пишат за черковната книжнина, за черковните про-

поведи и възпитанието и имат своя оригинална теза за възпитателното значение на литературата и мястото и в народния живот. Според тях всеки народ си има както добродетели, така и пороци и духовни недъзи. За да може литературата да спомага за издигането на добродетелите и за ограничаването и изкореняването на пороците, тя трябва да изнася тия пороци във всичката им зловредност и грозотия, а така също да посочва и добродетелите. Главната ѝ задача обаче е да се труди да издига тия добродетели, защото те не се съглеждат лесно, „а трябва да се вираме дълбоко в живота на народа, да ги търсим както рударите търсят златната руда.“ Литературните произведения, които показват само пороците и недъзите на обществото, оказват вредно влияние върху неучената маса и младежта, на тези пороци започва да се гледа като на естествено явление в живота, те се присаждат и там, където са липсвали по-рано.

Изхождайки от тази теза, възникнала под влияние на Вогюе, авторът Д. отхвърля творчеството на Горки, понеже той не съзирал никакви добродетели в руския народ, изнасял всички тъмни и порочни страни в неговия живот, без да види нито един светъл проблясък. Гериите му буквално се къпели в алкохол и следователно той насажда пиянството. Това предизвиквало чувство на отвращение у читателя, причинявало му болка и той захвърлял тези книги.

Всичко тук е лицемерие и съзнателно изопачаване. Горки е представен в толкова криво огледало, което не долавя хуманистическия патос на творчеството му, най-привлекателните му черти. И не само това. Не може да не съзрем тук дълбоките корени и на догматично примитивното схващане за литературата като религиозно внушение и проповед, като магия, която има свръхестествените свойства да насажда и изцелява човешките пороци. Не можем да не почувствуваме реакционните подбуди в трогателната грижа за утвърждаващ патос в литературата и страха от изобличаващо слово, смъкващо изкусно наденатите маски, разкриващо обществени недъзи.

В следващата статия религиозният догматизъм и политическата реакционност са много по-открити. Сега авторитетът е руският критик Евгений Марков. След дълги екскурси на тема пороци и добродетели след настойчивите съвети към писатели и художници да не възпитават порочни характери със съчиненията си следва рязко отрицателна оценка на разказите на Горки: „Прочетете всичките разкази на Горки и вие ще видите, че навсякъде ви се изпречва все една и съща нишка, която свързва всичките негови типове в една тенденция, а тя е: първо място на острите зъби и на яките нокти; безпощадност към всичко що е добро, меко и кротко. И така днеска съществува омраза между имотните и неимотните, а подобни художествени литературни произведения усилват тая омраза — явление, свършено противоположно на задачата на истинската възвишена литература, тъй от чийто предели е немислима християнската цивилизация и с помощта на която европейското човечество е достигнало всичко що е добро и достойно — както в обществения, тъй и в частния му живот.“

¹ Своите изводи авторът Д. пренася и върху българската литература. Като изхожда от същите благи намерения да спре разпространението на пороците, той критикува Алеко Константинов, задето в „Бай Ганьо“ бичувал несъществуващи пороци на едно съсловие, а забравил да изтъкне добродетелите му. По този начин се издига преграда пред критическия реализъм, прави се опит да се компрометира изобличителното му начало, черпещо вдъхновение от вярата в народа и обича към него.

Ето къде е разковничето на яростното отричане на Горки. Неговата вина е в това, че усилюва омразата между имотни и безимотни, а тъкмо това е осъдителното, тъкмо това е в най-рязко противоречие с християнския морал, с проповедите за кротост и смирение, тъй изгодно за царството на имотните, на които служи църквата. Неприемлив е самият революционен патос на Горки, най-възвишеното, най-главното в произведенията му.

През лятото на 1902 г. към вестник „Вести“ се присъединява и месечното религиозно списание „Християнски свят“, излизащо в Русе. В кампанията срещу Горки то не внася нищо оригинално, освен няколко убоги и жалки мисли, простовати намеци за руския литературен живот и типично черковни изрази, будещи комичен ефект.

Лесно можем да си обясним всичко това, ако не забравяме за широката популярност на Горки в началото на нашия век, триумфа на неговите пиеси в България, заразителното въздействие на свободолюбивите му идеи. Всички списания и вестници го печатат в надпревара, по цялата страна се издават книгите му, понякога в два-три превода наведнъж, на утр и вечеринки изпълняват романтичните му разкази, по улиците пеят песента на босящите от „На дъното“. Няма буден студент или прогресивен млад писател, който да не е окачвал портрета му на стената си. В Славянския семинар в университетската студентите пишат вече доклади за него. В провинциалния град Шумен издателят Павел Байнов пуска три тома избрани съчинения от Горки. Социалистическият печат разкрива ярко революционния смисъл на произведенията му, вижда в негово лице борец и защитник на работническата класа. Статиите в този печат буквално кипят от гняв и негодувание срещу палачите на руския народ, гонителите на революционната мисъл. В априлската книжка на работническото списание „Труд“ (1903), излизащо в Габрово, под редакцията на Ефтим Дабев, можем да прочетем следните пламенни редове: „В Русия, дето управниците гледат на народа като на стадо, родено само за доене и стригане, да бъде човек книжовник трябва преди всичко да се прости със спокойния живот, да надене тогата на мъченик — с една реч да се приготви за страдание та тогава да почне да работи. Бесилките, затворите, интернирванията, сибирските рудници — ето постоянните спътници в живота на руските писатели. И колкото писателят по-мощно, дълбоко и безстрашно рисува живота на поробените милиони, толкова по-сигурна жертва става той на управниците, но в същото време пък и толкова по-голям любимец става на потиснатия народ. Един от тия народни любимци засега е младият 34-годишен писател Максим Горки.“

Патосът на статията е в смелата защита на Горки. Авторът не изпитва никакво съмнение по въпроса за класовия характер на симпатиите и антипатиите към „младия писател“. Той знае, че „смелия, пълен с огън език на Горки, ободряващия дух, който вее във всеки един написан от него ред“, заставят читателя да се обяви направо за него или против него, че силата на Горки е в страстната любов към хората и непримиримата омраза към всяко притеснение и неправда. Краят на статията е съвсем категоричен и звучи като отговор на тенденциозните обвинения от страниците на православния печат: „Той и сега продължава да изнася тъмните страни на незасегнатия днес живот на руския работник, а заедно с това да посочва на последния и пътят на неговото спасение.“

Първите редове на всички статии в прогресивния и социалистическия печат са неизменно посветени на неговата изумителна популярност, на въпросите, които горещо вълнуват нашата литературна общественост

по онова време: „какво ново донесе този талант в литературата? Що се крие в неговите творения, та си създаде в едно такова кратко време все-светско име и хиляди почитатели?“ И новото според авторите на статията се състои в оригиналността на творенията на Горки — на тяхната форма и съдържание, в горещото им и силно чувство, в дълбоката всеотдайна наблюдателност, но преди всичко в общественния елемент, който те съдържат, във философията им. Горки се мъчи пряко или косвено да разреши въпроса за смисъла на живота, а това „е твърде интересно“ за „българското съзнателно работничество“.

Много близка до тези оценки е рецензията на Яворов за първия том на Горкиевите съчинения, излязъл в Шумен. Яворов от първия период с неговите хайдушки копнения и свободолюбие, с близостта му до социалните проблеми цени у Горки най-вече „огромното гражданско значение, което имат неговите химни на гордата сила и широкия свободен размах за Русия, дето сто милиона народ стене под ярема на една тирания, ужасна в ХХ-тия век, по-ужасна от самия пъкъл“. На него му допада хуманизма на пролетарския писател, неговото свободолюбие, крепката вяра и бодрия зов за борба. „А много са ония — заключава Яворов — които я водят, много са и готовите за нея. Горки има поклонението им, има обичта им.“

Една от най-интересните страници в литературната борба около идеите и образите на Горки и тяхното въздействие върху съзнанието на българския читател и зрител е свързана с пиесите „На дъното“ и „Ес-нафи“, с поставянето им в нашите столични и провинциални театри, а понякога и от скромни работнически театрални трупи. Както твърдят мнозина съвременници, историята на нашия театър не познава друго такова събитие, предизвикало изненадващ, но закономерен обществен отзвук, разтърсило актьори и зрители, развълнувало цялата страна. Тук дилемата за или против Горки се решавала само положително в изпълнените театрални салони от станалите на крака зрители, от оглушителните овации, и на улиците от въодушевената младеж, пееща Горкиевата песен. Тъй като на този въпрос съм се спрял вече по-подробно другаде, ще се огранича само с най-общи бележки, с характеристиката на новия етап от борбата.

Драмата за жалките босяци, захвърлени в мрачните подземия на олемия град в самодържавна Русия, за несломимостта на човешкото у човека се посреща у нас като откровение. Читателите жадно прелистват страниците ѝ, зрителите по най-различен начин тълкуват съдържанието ѝ, но всички се тълпят пред Славянска беседа, „омагьосани“ от новите човешки типове. В тях има нещо пленително, което не се долавя с разсъдък, някакъв изблик, който открива нови, неподозирани хоризонти, те носят със себе си невероятна свободна мисъл. Първият критик на драмата у нас Антон Страшимиров вижда в нея „бляснала лъча“. По-нататък той обяснява в какво се състои светлината, излъчвана от пиесата: „Максим Горки в „На дъното“ ни озарява с могъществото на жизнената сила в човека и ни подготвя да си изработим ново верую за живота.“

По повод на спектаклите на Икономовата трупа за пиесата се изказва и „Работнически вестник“, който дава най-вярната оценка на Горкиевата творба. В статията от Б. Н-н се дава правилна социална характеристика на босяците и техните възгледи. Но критикът социалист се стреми да долови в цялото съдържание на пиесата елементи, които обвиняват буржоазния строй и го осъждат на събаряне, елементи, които подхранват социалистическия идеал, внушават бодрост и готовност за борба. Той забелязва много

добре класовото разслоение на обществото сред самите зрители и в тяхното отношение към „На дъното“, като се чуди на дързостта на генерали, министри, бюрократи и капиталисти, които идват в театралната зала да видят собствените си жертви, „изчадията“ на своята наредба.

За разлика от „Работнически вестник“ списание „Общо дело“ — в статия от Янко Сакъзов дава доста неопределена, мъглива оценка на драмата, разглежда Горки не като художник-творец, а като писател-публицист, който идеализира своите герои и с това се обяснява големият им успех на българската сцена. Той (Сакъзов) прави крачка назад от Антон Страшимиров, като вижда достойнството на драмата само в това, че тя раздрусва старото, плесенясалото и ни подготвя за бъдещето, т. е. главно критическия патос на произведението.

Атаките на буржоазния печат срещу поразителния успех на „На дъното“ прозвучават най-напред в органа на народнодемократичната партия „Нов век“ и се развиват по няколко линии. Преди всичко отричат се каквито и да било художествени достойнства на драмата. Тя се разглежда като пълно отстъпление от всички правила и закони на драматичното изкуство, като поредица от най-груби и плоски картини с типове от общественото благо. Погрешно се тълкува идейното съдържание като борба на индивидуализма и нитчеанството с християнството и обществения морал, а оттук и главните герои в пиесата се представят изопачено. Най-разпространено е погрешното тълкуване на образа на Лука — като светъл странник, най-положителен герой, носител на горещо състрадание и смирение, успокояващ болките на измъчените жертви на живота.

Всичко това обаче не може да намали обществения резонанс на драмата. Тя изиграва ролята на своеобразен катализатор в идейния и духовния живот на нашето общество и създава на Горки популярност на любим писател и духовен наставник.

По-сложно протича борбата около втората (по реда на поставянето ѝ в България) пиеса на Горки „Еснафи“. Това се обяснява с жанра ѝ, с проблемите, които тя поставя — парливите проблеми на борбата срещу паразитния еснафски живот. Тук израства за пръв път симпатичната фигура на жизнерадостния работник-машинист Нил, който проповядва доброст и любов към живота и хвърля силни, гневни, унищожителни филипики срещу каторгата на еснафския ред, разклатен, изгубил вяра в силите си. Ето защо покрай отричането на новаторството на пиесата и мрачните пророчества за неуспех, особено силно личат усилията да се преиначи идейното ѝ съдържание, да се затъмни с приказки за индивидуализъм и нитчеанство, да се изчерпи с общочовешкия конфликт между стари и млади и по инерция да се изтъкне на преден план остроумният резоньор, босакът Тетерев. Така ще се зальчи основният конфликт между две класи, между Безсеменовци и Ниловци, ще се заглуши революционният патос, а истинските положителни герои ще бъдат принизени до „жизнерадостни егоисти, които ловят благите минути на живота.“ Естествено при такова схващане острата социална политическа драма може да се превърне в епопея на баналния човешки живот или в обикновена психологическа драма, а трагедията на опустошените еснафи може да бъде представена като будеща съчувствие и симпатия. Затова толкова по-големи са заслугите на нашия социалистически и прогресивен печат, който вижда в пиесата изобличение на изхабения еснафски живот, и, изпреварвайки руския прогресивен печат спира своето внимание главно на Нил, нарича го представител на жизнерадостната, жизнеспособна работническа класа, „който и социалист

може да стане“. Именно това схващане преобладава над предвзетите и враждебни мнения, които се опитват да отхвърлят изцяло „Еснафи“. От негово гледище се правят и трезвите изводи за близостта на пиесата до проблемите на нашия обществен живот, признанието, че кипещт на руския живот, показан в „Еснафи“, предизвиква кипещ и в българския живот.

★

Първата оригинална статия, която разгръща широка фронтална атака срещу творчеството на Горки, срещу зазрятелността на идеите му излиза в седмичното религиозно издание у нас „Църковен вестник“ (бр. 34 от 20 август 1904 г.) под заглавие „Максим Горкий и неговите идеи“. Авторът се е скрил зад инициалите С. Б.

Статията започва с признание за изключителната популярност на Горки — явление почти уникално в историята на руската литература по размерите си. Но тъкмо това изглежда не дава мира на автора и затова той изсипва град от въпроси, в чиято интонация се чувства по-нататъшното му отношение: „Пита се, на що се дължи тая извънредна популярност на Максим Горковите съчинения, четени и препрочетени не само от цяла грамадна Русия, но и от мнозина в странство, следящи хода на литературната мисъл? Как да се обясни явното и тайно подкупване на мнозина, читаещи тия съчинения? Как, най-сетне, да се гледа и на туй обстоятелство, че даже Петербургската академия на науките се е заразила от общата болест и е избрала Максим Горкий почетен член на отдела за изящна словесност?

Може би Горкий, подобно на великите сърцеведци, ни разкрива и освещава някои нови, до него неразкрити, неосветени гънки на човешката душа? Или, може би, той представя пред умствения взор на читателя действителността с фотографическа точност и правилно обяснява явленията в окръжаващата социална среда?“

Сякаш чуваме елейния, прокрадващ се глас на духовен пастир, имащ огромен опит в религиозните проповеди, предпазващ от изкушения и заблудения!

„Нищо подобно“ — отговаря авторът. Причините на Горковия успех според него не се коренят в собственото достойнство на неговите произведения, в техните художествени качества. Те се коренят първо в това, че той е схванал добре настроението на публиката, на средния човек, идеализирал е и е санкционирал това настроение. По такъв начин средният читател вижда в произведенията на Горки идеализиран израз на всичко, към което вътрешно се е стремил.

През последните 40 години след създаването на Базаров в руската литература не се среща тип, който да прикове всеобщото внимание. Но ето явява се Максим Горки и извършва онова, което никой не е направил преди него. Неговият босяк отговаря на настроението на средната читателска публика, явява се носител и изразител на нейните идеали. С. Б. разкрива „катехизиса“ на босяка, като се позовава на една статия от сп. „Мисъл“ „Защо Максим Горкий ни се харесва?“. Според него кредото на Горкиевия босяк се състои в следното: „отричането на божеството и религията, свободата от връзките на гражданствеността, непризнаването на нравствените задължения изобщо, отричането на целия съществуващ строй“.

Не може да се отрече проникателността на автора, безпогрешността на неговото класово чувство! Той особено е възмутен и потресен от това, че

у Горки босякът е представен като „най-нормален, най-съвършен тип в човешкото общество, че съществуващото общество е показано като лъжливо и гнило в своите основи и ръководни начала! С. Б. особено се бои от „кървавите проповеди“ на босяка, от разрушаването на съвременното му общество. И за да срази окончателно своя противник — Горки — той го приравнява с героите му, като едновременно изтъква опасността от тях. Той плаши читателите си с героите на Горки — тези лица с „най-тъмна духовно-нравствена физиономия“, с „ужасните практически последствия на догматите на босяка“. Опасността от Горки се състои в следното:

1. В разказа „Емелян Пилей“ той противопоставя господари и работници и унищожава всяка възможност за разрешението на работническия въпрос. Рисува господаря като грабител и кръвопиец.

2. В разказа „Челкаш“ Горки проповядва свободата от всякакви задължения към обществото и поставя под съмнение „законите Божии, от века съществуващи“.

3. В пиесата „На дъното“ Горки прославя човека, провъзгласява, че всичко е в човека и доказва, че Бог, нравственост, любов — всичко това е фикция.

Колко умствени усилия полага авторът на статията, за да защити буржоазния строй и осветяващите го религия и морал от пристъпите на новото, какви ли не аргументи търси той, за да дискредитира великото революционно дело на Горкиевите произведения! Очевидно отчаян от безплодността на своите усилия той се обръща с укор към съвременното си общество: „Остава само да пожалеем обществото, което, забравяйки своите вярвания, отхвърляйки своите нравствени задължения, се хвърля, подобно римската тълпа във времената на цезарите, върху всяко ново нещо и ръкопляска на разврата, на революционната проповед.

Какви, достойни за съжаление, читатели и поклонници!...“

Изпаднал в пълно безсилие, авторът започва да прибегва до смешни и жалки сравнения на Горки с Малтус — и двамата разпространявали учения, несъгласни с разумните схващания, и двамата придобили несъразмерна с достойнството на произведенията им слава!

Обаче, когато и това се оказва недостатъчно ефикасно, С. Б. преминава към открити ругателства и заклинания, като използва баснята на И. Крилов „Съчинител и разбойник“, която завършва така: „И ето, упоена от твоето учение, там цяла страна е пълна с убийства и грабежи, раздори и метежи, и до погибел е доведена от тебе! За всяка сълза и капка кръв в нея — вината си ти!...“

Ето до къде може да достигне злобата и умопомрачението на религиозния критик пред непреодолимата сила на Горкиевото творчество. Това са злобата и ненавистта на обречените от историята класи, които още в първите книги на Горки забелязаха каква нова сила се възправя срещу тях. Пред нея те забравят за всякакво благоприличие и се хвърлят в открит бой.

Следващият етап в борбата срещу Горки е неговото философско преосмисляне, тълкуване в духа на индивидуализма от страна на д-р Ат. Димитров, автора на споменатата вече статия „Защо Максим Горкий ни се харесва?“ (кн. 6 на сп. „Мисъл“ 1904 г.) (Тук искам да открия скоба и да подчертая, че между волните и неволни противници на Горки се забелязват ясно сътрудничество и взаимопомощ — те черпят един от друг аргументи, за да го представят в невярна светлина.) Ат. Димитров също признава несъмнения факт, че Максим Горки „не ни оставя равнодушни към

своите герои“, което личи и от „неговата популярност не само в Русия, а и в цяла Европа, не само между народа, а и между интелигенцията“. Той изтъква, че тази популярност не е ограничена по съсловия, умствена подготвеност или обществено положение, а е всеобща, макар че у едините героите на Горки възбуждат възвишени и идеални чувства, а у други — възмущение, досада и разочарование. Важното е, че той никого не оставя равнодушен.

Този факт от общокултурен и обществен характер може да се обясни, според автора, с помощта на всички фактори, които обуславят нашата култура. Той смята обаче за по-целесъобразно да обясни факта само от две гледища — чисто психологическо и общокултурно.

Ат. Димитров изхожда от най-общите закони на психологията, като ги пренася и в литературната и обществена област. Според тези закони нашата психическа организация е приспособена да възприема от вън само известен род раздразнения или впечатления, които намират резонанс в нашите сетива. Без този резонанс не може да има възприятие. Същото нещо виждаме и при възприемането на по-сложни комплекси от душевни прояви — напр. на чужди мисли и чувства. Известен род чужди мисли, чувства и пориви могат да бъдат възприети и асимилирани от нас само тогава, когато те намират резонанс между наши мисли, чувства и пориви. Този резонанс изисква взаимодействие, предполага асимилация. Чуждите мисли и чувства засягат нашите мисли и чувства, привеждат ги в движение и ги насочват в една или друга посока, правят ги по-ясни или по-смътни. Това изцяло важи за мислите, чувствата и поривите на героите на Максим Горки. Всеки един от тях би могъл да каже следното на съвременниците си: „Господине, модерният човече, ний не те оставяме равнодушен затова, защото всичко, каквото ний преживяваме, преживяваш го и ти, макар може би не със същата ясност както ний; ний засягаме едно твое болно място! Разликата между нас се състои само в това, че ти нямаш тази смелост да погледнеш на действителността, да я разбереш както си е тя, а ний освен че имаме тази смелост, но имаме и нахалността да си го кажем пред хората, без да се интересуваме какво ще рекат те за нас.

И ако ти не ставаш „беглец“ от туй общество, в което си се родил, в което се мъчиш, вегетираш и линееш, ако ти не ставаш „босяк“ то причината на това не е, че нямаш повод да направиш това, а просто и чисто нямаш енергия, решителност и смелост! Твоята мисъл тръгва неволно в пътя на „беглеца“, обаче ти си слаб, не можеш да ѝ позволиш по-свободен полет и я спъваш с оковите на традициите — ти я изнасилваш! Твоите чувства са разклатени, имаш нужда от една нова борба, в която трябва да вложиш цялата си чувствена енергия, обаче ти си слаб и не можеш да надвиеш дребнавите си, завещани от вековете и осветени от традициите сантименталности! Ний сме достатъчно силни да захвърлим всички дребнави сантименталности и да търсим подкрепа от нас самите, а не вън от нас! Ти преживяваш също тъй пориви на волност, и в тебе настъпват моменти, когато ти се иска да бъдеш свободен в действията си и да живееш свободно, ала ти си слаб, не можеш да прежалиш твоите връзки и задължения...

Изобщо казано, ти не можеш да останеш към нас равнодушен, защото нашия душевен живот не е съвсем чужд на твоя, защото нашата психология е и твоя психология!

Следващата задача, която възниква, е да се вникне в психологията на съвременния човек и да се види дали неговият душевен живот съдържа

елементи, които, комбинирани с малко по-големи дози смелост, решителност и енергия, биха могли да се вплотят в думи, дела, мисли, чувства и пориви на героите на Горки.

Разсъжденията на Ат. Димитров вървят по-нататък в такава посока: Човечеството досега е преживявало много кризи и революции, но те не са водели до вътрешна промяна в основния тип на душевен живот, не са засягали ядките на душевния живот. Изхабената енергия се е употребявала за външна, а не за вътрешна борба и душевната цялост е била запазена. А тъкмо душевна цялост на човека му придава смелост, решителност и сила. Под външна борба авторът разбира напр. християнството като религиозно-социално движение, френската революция и пр., т. е. обществените борби.

Друго е сега обаче, в началото на 20 век. Модерният човек изхабява енергията си не в обществени „външкаташни“ борби, а във вътрешна борба. Той сам е станал театър на война. Кризисът е много по-опасен, защото вътре в него се борят различни душевни елементи, личното и общественото начало. Душевният му живот не е вече цялостен, той е раздвоен. Няма вече единство на съзнанието — първия и характерен признак на всеки нормален душевен живот. Съзнанието на модерния човек е разкъсано, единството е нарушено. На него му липсват комплекси от мисли, чувства и пориви, които да заемат централно място в съзнанието му, липсва му вяра в идеали. Той е произнесъл вече смъртната си присъда над всички досегашни идеали и кумири, изгубил е старите си опорни точки и се колебае. Изгубил е вярата си в религията, в държавата, в обществото и обществените нрави и обичаи. Обществото го обезличава, обществените нрави го потискат. Спасението би дошло, ако модерният човек имаше нов идеал, нов кумир, който да замени съборените идеали и кумири. И понеже няма такива, модерният човек пренася вътрешната си борба навън — в борба с обществото. Той трябва или да живее с разединено съзнание, или да скъса с всичко, което го свързва с обществото и да стане „беглец“. Симпатията към Горкиевите босяци произтича от задушевното желание на модерния човек да тури край на вътрешната борба в себе си.

Друго съображение от психологически характер, което ни представя по-ясно резонанс между мислите, чувствата и поривите в съвременния човек с ония на героите на М. Горки, е отношението между диференциация и централизация на душевните промени. В модерния човек е нарушена хармонията между тези два противоположни процеса. Диференциацията в душевния живот е взела невиджани размери и индивидът няма физическа и психическа възможност да се концентрира и централизира. Ето защо героите на Горки се явяват като хора, които централизират душевния живот на хората и затуй им харесват.

Освен тези общи психологически съображения Ат. Димитров търси и трето, произтичащо от културата на съвременната му мисъл. Според него съществува общ закон за постепенната диференциация на обекта, т. е. нашата мисъл мени обектите си. По-рано тя е била заета с обществото, а сега се заема с човека, с личността. Героите на Горки се харесват, по-неже в тях мисълта напуска обществото и се концентрира върху индивидуума.

Такава е накратко идеалистическата, психологическа теория на автора. Съвсем ясно е, че тя противоречи на материалистическото, историческото обяснение на явленията и борави с абстрактни, неизменни величини. Както творчеството на Горки вкупом, така и героите му босяци са

обществено-историческо явление, художествено явление, обусловено от конкретни обществени причини. Освен това авторът борави с понятието модерен човек. Явно е, че той има предвид онай част от буржоазната интелигенция, която бе отвратена от покварата, варварството и низостта на буржоазния строй, но се боеше и от прогресивните сили и тръгна по пътя на анархическия индивидуализъм, прегърна теории за духовен аристократизъм. Тая интелигенция схващаше едностранчиво героите на Горки — виждаше и възприемаше само едната им страна — стихийното бунтарство, антиобществените им възгледи — т. е. скъсването им с нормите, задълженията на буржоазното общество.

Струва ми се, че опасността от тази концепция е очевидна — тя иска да разтвори революционния патос на ранното творчество на Горки в общи приказки за съвременния човек, да отмине най-важния въпрос — за вината на онай обществен строй, който превръща хората в „беглаци“ и скитници, в жертви на несправедливостта и убива у тях човешкото! Разбира се, това тълкуване на Горки е било изцяло в духа на индивидуалистическата философия — за духовния аристократизъм, за избраната личност, която стои над обществото, над тълпата и нейните закони, а тези възгледи са се споделяли от най-видните представители на кръга „Мисъл“.

Но дори и това изглежда само встъпление към онай генерален поход срещу Горки, който бе предприет в Русия и у нас след излизането на „Майка“ и „Врагове“, след пълното присъединяване на писателя към революционното пролетарско движение и социалистическите идеи. Реакционните буржоазни и интелигентски кръгове затръбиха за края на Горки, за зaleza му, като твърдяха, че публицистът, партийният пропагандист е изместил художника с гръмката световна известност, оплакваха лицемерно трагичната съдба на художника. Изразител на това реакционно отношение към Горки стана у нас известният пътеписец Страшимир Кринчев, който публикува в септемврийската книжка на сп. „Демократически преглед“ (1907) статията „Краят на Горки“. Такова е било заглавието на обстояния етюд, написан от реакционния руски критик Д. Философов и поместен в сп. „Руска мисъл“. Статията на Кринчев е извлечение от етюда.

В центъра на статията е еволюцията в творчеството на Горки от босяшките герои към революционните пролетарии Павел Власов Синцов и Левшин. Тя е изплашила реакционните писатели и критици, тя предизвиква техния гняв, заклинания, пророчества. Освен това прозира и едно презрително отношение към тълпата, която е прегърнала новия Горки, едно реакционно схващане за творческата свобода на художника — в духа на реакционния индивидуализъм. Характерно за Страшимир Кринчев (resp. Д. Философов) е, че издига ясно и открито своята реакционна концепция. Главното му обвинение срещу Горки е в това, че босякът незабелязано се е превърнал в социалист и този преход не бил естествен и органичен, защото между тях имало непроходима пропаст. Тук се сблъскваме с чисто идеалистическото, абстрактно схващане за босяка като някакво извън социално понятие, на което не може да се гледа от социално-икономическо, социологическо или битово гледище (всъщност това са възгледите на Ат. Димитров от сп. „Мисъл“. Отново срещахме тясната приемственост в отрицателните схващания за Горки). В таланта на Горки била важна личността, а не живота, вечната жажда за себепроява. „Пробуждането на личността, усещането себе си като нещо първично, особено,

неразложимо, в основата си нанищо неподчинено — ето идейната основа на босячеството“ (к. м.). Един обществен и литературен тип се откъсва от социалните и исторически условия, които са го породили, пренебрегват се и неговите национални корени и се тълкува в угода на декадентската философия, на реакционния индивидуализъм — характерен за противоположния обществен полюс — за една аристократическа върхушка, за ония кръгове от интелигенцията, които бяха изгубили вяра в буржоазния строй. Тъкмо това добре разбират хора като Кринчев и най-много се боят от обстоятелството, че за социал-демократа Горки „босякът от общочовешки незабелязано се превръща в социално-икономически тип“ (к. м.) и неговите страдания се отнасят за сметка на средата и условията, а не за сметка на инстинктивната му жажда за абсолютна свобода и личност, на философията му на отрицание и всемирно разрушение. За реакционните кръгове дори и „истинският мускулест юмрук на човека полу-звяр“ е по-безопасен от съзнателния борец, защото грамадната му сила без лост, без опорна точка става фиктивна.

Следващите страници от статията показват, че тъкмо очерците и памфлетите на Горки, насочени против френската и американската буржоазия, против фалшивата демокрация и култура са разгневили най-много нашите съавтори. С това те се издават напълно — Горки се е опълчил срещу буржоазния строй открито и ясно — значи той става опасен, той не е вече художник, а памфлетист.

Страшимир Кринчев иска да свърже силата на Горки с неудържимото босячество, с анархическия бунт, а всичко друго и преди всичко социалистическите идеи според него погубват таланта на художника. Той обвинява Горки, че видял само властващите, буржоазната Америка и не показал американския народ, американския пролетариат с неговите борби. В гневното разобличаване на буржоазния морал и ред той иска да види босяшка черта, „омраза против цялото европейско общество“. Горки публицистът не бил нов — още в „Коновалов“ и „Тома Гордеев“ преобладавали публицистичните елементи, но сега те взели напълно връх, след преминаването му в революционния лагер.

В своето отричане на Горки Стр. Кринчев не отминава и статията на Г. Плеханов за „Врагове“ („Към психологията на работническото движение“), напечатана преди няколко месеца в кн. 2 и 3 на партийното списание „Ново време“. Той полемизира с Плеханов и твърди, че в драмата на Горки нямамо психология, нямамо ярко очертани типове, че тя не отговаряла на най-елементарните изисквания на драматическото творчество. С това той обяснява неуспеха на драмата, а не с нейното революционно съдържание. Недостатъците на това произведение не се показват конкретно, не се доказват, а само се обявяват.

Заключението на автора е: художникът Горки е преди всичко индивидуалист; по своя темперамент и психология той е анархист, но той не можа да осмисли своя индивидуализъм и мътният извор на варварския материализъм го отрови. Бляскавият и силният художник изчезна. Неудовлетвореността, търсенето, бунтът, стремежът към надкласов, общочовешки идеал се замениха с демагогията.

Всичко това за нас е старо и познато. Защото винаги когато някой голям художник напусне буржоазния стан и премине изцяло на страната на революционното движение, той се обявява за загинал, свършен. Стр. Кринчев би желал Горки да замръзне на ранния етап от своето творчество

(разбиран доста изопачено, субективно), да не достигне брега на революционния народ, а да води безплодна борба с целия свят. За разлика от предшествуващите опити, тук идейната борба срещу Горки взема напълно ясни и очертани форми. Това е открита, незамаскирана борба против художника-буревестник, против социалистическия патос и неговото творчество, подриващ устоите на буржоазното общество.

Както знаем, тази борба ту стихва, ту отново избухва и през следващите десетилетия, та дори и след смъртта на Горки. В най-ново време, през годините 1956-57 бяхме отново свидетели как творчеството на Горки стана обект на нападки от страна на някои ревизионисти — да не говорим за оная псевдо-научна реакционна продукция на Запад, която систематически изопачава руския литературен процес.

Нов нюанс в литературната борба около Горки внася богословското списание „Християнска мисъл“ с книжката си от ноември 1908 г. Веднаж статия за модерната руска литература то не се бои да вземе за свой съюзник Горки в борбата срещу декадентството. Разбира се, тази борба се води от всеки по своему. Средите около „Християнска мисъл“ порицават новото декадентско течение в Русия, за това, че то е скъсало със заветите на литературата от 19 век, с нейните проповед за добро и висок християнски идеализъм, че проповядва най-груб материализъм и безогледно служене на плътта и плътските наслаждения. Според тях това течение е антихристиянско, защото се вдъхновява от философията на Нитче, отричаща християнството, приравняваща човека с животното, издигаща култа на плътта, не признаваща никакъв морал. Поради всичко това те приветствуват изказването на Горки против „модерните“ в сборника „Литературный распад“. Но по-важно е друго. В лицето на Горки с новата му повест „Изповед“ те виждат наследник на идеализма в руската литература. Те така и заявяват: „Към проповед на правда и любов се връщат значи двама от най-видните руски писатели — Горки и Леонид Андреев. Те тръгват из „същинския път на руския писател — пътя на вярващия в доброто идеалист“.

Що се отнася до „Изповед“ авторът на статията отбелязва, че в основата на повестта лежи една идея, издържана от начало до край, че в нея Горки е дал израз на своята вяра в живота и в нравствените достойнства на човека. Той подхваща тъкмо най-слабите страни на произведението — богостроителството, образите на „хора с жива вяра“, които знаят, че бог е в правдата и доброто. Оттук се черпят доказателства, че „руският народ в своята маса е дълбоко религиозен и крие в себе си богат запас от нравствени сили“.

Това показва само колко сложна и заплетена е била литературната и идейна борба по онова време в Русия, как два явно противоположни по идейно съдържание творби на Горки се използват за еднакви цели, колко чувствителен е бил враждебният стан към всяка грешка, към всяко отстъпление на пролетарския писател от революционната идеология.

Нас обаче ни интересува и друг въпрос — дали походът, нападите срещу Горки са оставали без отговор или и противният — т. е. прогресивният лагер е парирал на време ударите, разяснявал е реакционният смисъл на антигоркиевската кампания. Много интересна е в това отношение малката рецензия за книжката „Цинизъм“ от М. Горки (бр. 3 от Работническа библиотека — издание на партийната книжарница), поместена в книга II на „Литературен алманах“ — през ноември-декември

1908 г. Тя представлява пряк отговор на Стр. Кринчев и рисува по-пълно картината на литературните борби. Ето нейното начало:

„Мнозина захванаха да отричат художественото у Горкий; твърдят — и не само твърдят, ами и доказват, както тенденциозни критици могат да доказват, че „слънцето на М. Горки залязва“, е залезло — и руският пролетарски писател не ще бъде способен повече за творческа работа в художествения смисъл на думата. Един критик на име „напредник-общественик“, както се говори в една славянска земя, разрешаваше тоя въпрос в някаква специална статия, а едно дребно писателствуващо именце — българско — иска да спопуляризира тия „доказателства“ и по течението на Дунава, като предаде в самото експозе и мъдрословна компилация почти цялата статия на Д. В. Философова „(Краят на Горкий!)“.

Напразни усилия! М. Горкий няма да остане запомнен само с Тома Гордеев, с Коновалов, в които е предадена трагедията на личната душа, подчинена на условията на живота, нито с епопеята на босящите — „На дне“ и ония разкази, които се явяват нейно допълнение, колкото и да възпроизвеждат в художествени рамки живота на низините в обществена скала (стълбица — б. м.). Верен на своя художествен инстинкт, Горкий тръгна по един път, който обещава трайност и значение на всеки един ред, излязъл изпод неговото перо: — като поет на пролетарската класа, Горкий знае да влага в произведенията си въпроси, живи, с досеж до раните на народната душа, и да ги облича във форми, които им припечелват трайност на влияние.“

От това гледище се оценява и „Цинизмът“ — като разобличаване на една обществена класа, която експлоатира народа-роб, пречи на неговото пробуждане и освобождение. Книжката се използва като повод, за да се изложат задачите на „днешното художество“; да не се занимава с празно дрънкане, а да предизвика душевни вълнения и висша духовна наслада от омайността на бляна-идея, от копнежите на „народа-роб“, повикан вече да създаде нов живот. Продължавайки полемиката, неизвестният автор-социалист подчертава, че еволюцията на М. Горки в художественото му творчество може да не задоволява само ония, които са очаквали от него да весели любопитството им и да гъделичка грешните им чувства с житейски сензации.

Още по-рязък е отговорът на списание „Ново време“ през следващата година — кн. 5, 1909 г. Пак в рецензия за „Цинизмът“ от Горки неизвестният автор — с псевдоним „Галерист“ разгръща обстойна защита на пролетарския писател, като разяснява на какво се дължи „жлъчката на реакционната и консервативна преса“. Причината според него е в това, че колебливите и още хаотични идеи на тоя талантлив писател, прокарани в първите му произведения, отстъпили място на социалистическите възгледи.

С пределна яснота, твърдост и революционна принципиност авторът на рецензията събаря един след друг доводите на реакционния лагер и разкрива смисъла на прелома у Горки. По-рано — пише той — буржоазията не се боеше от Горки, босякът не беше толкова страшен за нея. Но след прелома в творчеството му той стана смъртен враг за нея. Той не заслужава повече лаврите ѝ. Но затова пък той е вдъхновен от пролетарския идеал, който проповядва с огъня на своя ентусиазъм, обладан от една неопикуема жажда към свободата. Сега той открито се обявява против буржоазията. Той е увлечен от победоносния ход на новите идеи на проле-

тариата и немилостиво осмива буржоазните глупости и подлости. Заклучението е, че в „Цинизмът“ „идеалът на М. Горки се е напълно слял с този, който изгаря палатите и осветява колибите“ — т. е. с революционния социалистически идеал.

Такива са по-главните моменти от борбата за Горки в нашата критика. Примерно от 1906-1907 г. партийният социалистически печат става главният защитник и пропагандист на творчеството му, на неговите страсти то получава най-пълна и вярна оценка. Горки се тълкува вече като художник на пролетариата, изцяло слял своя идеал с работническия идеал.

★

През второто десетилетие интересът към творчеството на Максим Горки спада. Това обаче е свързано с общата картина на нашия литературен живот, с някои значителни изменения в него. Започват една след друга три войни, които поглъщат не само материалните ресурси на страната, но и внасят нови елементи в обществения литературен живот, отклоняват вниманието в други насоки. Освен това упадъчните течения нямат никакъв интерес да си спомнят за Горки — борбата му срещу декадентството е съвсем свежа в паметта на всички. Ето защо борбата около името и произведенията на пролетарския писател не носи онова напрежение и ожесточеност, което вече наблюдавахме, а има по-случаен, спорадичен характер.

Естествено първата година от новото десетилетие е все още под впечатлението на литературните борби отпреди. През януари 1911 г. в един от реакционните вестници (в. „Реч“) се появява статия с рязко отрицателно отношение към Горки. Тя е посветена на преводите от руски език и съдържа ред справедливи бележки. Но в разрез с отрицателните оценки за Пушкински и Арцибашев и с горещи похвали за преводите от Гогол и Тургенев са редовите, посветени на Горки. Като негодува срещу преводите от Георги Бакалов, които били изпълнени „на бърза ръка“, авторът на статията се обявява едва ли не изобщо против превеждането на романа „Майка“ и разпространението му в България. Той е възмутен от издателя на романа (Яким Якимов от Кюстендил), който имал „щастливата идея“ да го разпръсне на коли, както обикновено се разпространявали булевардни романи. Разбира се, позоваването на булевардните романи тук е само полемичен похват. Бедата е другаде и авторът не може да я скрие. Той сам издава причините за своето неодобрение и негодувание: „Максим Горки, даровит певец на руския босяк, чутовния автор на редица разкази, написани с упойтелна увлекателност; оня Горки, който създаде тия делнични картини и тая интересна редица типове в „На дне“ ни се харесваше. Той очароваше и завладяваше. Но Горкиевият босяк, симпатичен и трогателно мил, с вечния си устрем към свобода и охотен живот, се обвърна в обикновени социалдемократ (к. м.). И Горки ни стана противен, безнадежден. Това нещо, види се, съзнаха ония, които го популяризираха у нас, и ето, те се отказаха от него. „Городок Окуров“ роман из последния му творчески живот, остана непочтено забравен.“

Наистина завидна откровеност! Авторът на статията Ст. П. В-в не се и старае да скрие истинските си чувства и симпатии, възхищението си

от „упойтелната увлекателност“ на ранния Горки и искреното си разочарование от неприятната еволюция на неговия герой. Той не крие политическите си антипатии към социалдемократията, към работническата класа, с която здраво се е свързало творчеството на Горки. И това изглежда го кара да изпачава фактите, да въздиша с лицемерно съчувствие за „непочтенно“ забравения писател от онези, които по-рано го популяризирали. А това няма нищо общо с истината. Страниците на социалистическия печат говорят за непрекъснато утвърждаване на Горки у нас. В списание „Начало“ на Никола Харлаков излиза статия с многозначително заглавие „Кой ще замести Толстой“, в която Горки е наречен буре-вестник на революцията, вписал в историята на руската литература една от най-хубавите страници и осъществил тясна и действена връзка с руската общественост. В рубриката „Из чужбина“ на един от социалистическите ежедневници (в. „Народ“) се появяват редове, пълни с обич към „знаменития певец на босяците, а сега пролетарски писател Максим Горки“. В тях се заклемяват палачите на революционното слово. Те показват колко скъп е бил Горки на прогресивните пролетарски среди, колко присърце са вземали те едно или друго събитие в неговия живот. Ето тези редове: „Чекържавите царски кучета желаят да затворят устата на Горки и да изтръгнат майсторското перо от ръката му е твърде понятно, тъй като Горки в множеството свои произведения най-остро е заклемявал позорния режим в Русия и с пламенно слово е събуждал от летаргия руския народ, за да прегърне революцията.“ В други вестници Горки наред с Виктор Юго се сочи като пример на неподкупност и честност за българските писатели, пример на непримиримо отношение към буржоазната държава.

Малко по-късно в партийното списание „Ново време“ (1914) се появява вече цялостна характеристика на Горки като революционен пролетарски писател. В известен смисъл тя отразява новият етап в руската и в нашата критика за Горки, утвърждаването му в съзнанието на широкия български читател, като любим писател на широките работнически маси, които жадно ловят пламенното му слово; като „писател на борбата“ и „певец-вдъхновител“, близък по душа до пролетариата. Изчезват и някои предубеждения на марксистическата критика към романа „Майка“. Сега той се сочи като любима книга, която издига работническата душа, влива ѝ жива вода и я осветлява със своята светлина, учи я да върви смело и да си пробива път в борбата.

В сложната и пълна с изненади борба около името на Горки, в общия хор от възхвали и неодобрения често пъти могат да се доловят неочаквани гласове. Ставаме свидетели на почти необясними явления. Така например изцяло положителен, „защитен“ материал за Горки срещаме в списание „Художествена седмица“, — едно илюстрирано литературно издание за армията, пълно с разкази за военни подвизи и изпъстрено с портрети на чужди крале и престолонаследници. В това официално монархическо списание пишат за Горки като за „един от най-пламенните борци против руския царизъм“, „един от най-смелите проповедници за широка свобода на своя угнетен народ“.

Можем да се усъним в съчувствието на автора към революционните възгледи на Горки и особено в искреността на омразата му към руския царизъм. Вероятно съображения от чисто военен и политически характер са наложили тая бележка, макар че българският читател е могъл да извлече полза и от нея.

С началото на първата империалистическа война заглъхват много от въпросите, които по-рано вълнуваха нашия литературен печат. Сега от време на време излизат кратки съобщения за антивоенните изказвания на Горки, в които е изразена тревогата му за съдбата на човешката култура и омразата му срещу варварството на господстващите класи, виновни за кървавата касапница. Те съдържат призови за културно сближение между народите и вяра в техния здрав смисъл. Това е вече краят на един период в историята на литературата. Само след няколко години става събитие, което променя из основи много неща в историята на народите и слага началото на истинската човешка история. Заедно с това започва и съвършено нов етап в литературните борби около творчеството на Горки.